

חיילי צה"ל במלחמת לבנון השנייה |
שני ממדים ייחודיים בהווה הצבאית
מחדדים את הצורך בתורת מוסר
בעלת משמעות יישומית בעבור חברה
צבאית לוחמת. הממד הראשון הוא
העובדה שאחת ממשימותיהם של
הלוחמים היא להרוג בני אדם. הממד
השני הוא שמפקדים שולחים אנשים
למשימות שבהן הם
עלולים להיהרג

מבוא

שני ממדים ייחודיים בהווה הצבאית מחדדים את הצורך בתורת מוסר בעלת משמעות יישומית בעבור חברה צבאית לוחמת. הממד הראשון הוא העובדה שאחת ממשימותיהם של הלוחמים היא להרוג בני אדם: לא רק רשות להרוג אלא אף קבלת פקודה להרוג. בכך שונה חברה צבאית לוחמת כמעט מכל חברה אחרת. הממד השני הוא שמפקדים שולחים אנשים למשימות שבהן הם עלולים להיהרג. שני הממדים האלה אינם מאפיינים את כל החברה הצבאית אלא רק חלק קטן שלה ההולך ומצטמצם.

שאלות מוסריות קשות עולות מאופי המלחמה המודרנית ובמיוחד מהמלחמה נגד הטרור והגרילה. השאלות שעולות הן בכל הממדים: הממד האידיאולוגי, ממד החוק הבין-לאומי וממד דיני המלחמה. כמו כן עולות שאלות הנוגעות למידת ההתאמה בין החוקים לבין עקרונות המוסר. על הפרק עומדות סוגיות כבדות משקל כגון פקודות לא חוקיות, אחריות המפקדים וסף הציות.

המשפטנים, הדרג המדיני והמטה הכללי הם שקובעים את המסגרת הקונספטואלית, התיאורטית והמעשית להתמודדות עם אתגרי היום-יום של המפקדים בשטח, של הלוחמים ושל השומרים במחסומים. המאמר הזה

**אל"ם (מיל')
ד"ר שמואל גורדון**
מומחה לביטחון לאומי
ולמלחמה בטרור

ביקורת מוסר המלחמה

מוסר המלחמה מול המשפט ודיני המלחמה

אין זה מספיק לעמוד בדרישות דיני המלחמה כדי לעמוד במבחן המוסר. המשפט הבין-לאומי יתקשה לסייע ללוחם כשיעמוד בפני בחירה מוסרית בשדה הקרב; עליו להקשיב לקול מצפונו

לקשר הצד שבין הוראה וביצועה. המושגים והמונחים מביעים מגוון רחב של התייחסויות, כגון העדפה, בחירה, החלטה, הערכה, ביקורת, שכנוע, אזהרה, עידוד, הרתעה ועוד. כמו מרבית הגישות המערביות המודרניות, גם הגישה הזאת מחברת במידה רבה בין מוסר לתועלת.⁶

אחד הראשונים שביקש למצוא מענה לסוגיות מעשיות לפי הגישה הזאת היה ג'ון רולס אשר ניסה להתאים את ההנחות של קאנט לסביבה המודרנית.⁷ גישתו היא מעין מבוא לגישה המאמצת את דיני המלחמה ושקובעת שהם הגורם הדומיננטי באתיקה הצבאית.

הוגה דעות מודרני אחר אשר זכה להשפעה רבה הוא מיכאל וולצר - בעיקר משום שמשנתו היא פרקטית ועכשווית ואינה רק פילוסופיה מופשטת: "השיטה המתאימה לתורת המוסר המעשית היא באופיה שיטה של ניתוח אירועים. כיוון שאני עוסק בשיפוטם ובציודקים ממשיים, בכוונתי להסתייע באירועים".⁸

בישראל - עקב הנסיבות - הולך ומתלהט הדיון בשאלות של מוסר המלחמה. צה"ל, שהחל להיות ער להלכי הרוח המנשבים בקרב האוכלוסייה, ובכלל זה בקרב המתגייסים, גיבש את ערכי התרבות והמוסר שלו במסמך שנקרא "רוח צה"ל" ושאמור להיות מצפן בסוגיות של מוסר המלחמה.⁹ זהו מסמך חשוב, מנוסח היטב, אך אינו שלם. כמו כן יצא לאור ספר שמתמקד בערכים של התרבות הצבאית ובמשמעותם המיוחדת לקבוצות המפקדים והלוחמים.¹⁰

השאפה לנהל חיים מוסריים ניצבת כיום מול אתגרים חדשים. עד להתעצמות הטרור רווחה ההנחה שכללי מוסר דומים מגבילים באותה המידה את האויבים משני צידי המתרס. כך היה הדבר בדרך כלל במלחמות בין מדינות. על בסיס

מתמקד בסוגיות המרכזיות ובהן המשפט ודיני המלחמה מול הצו המוסרי, מבחן התהליך, אחריות המטה המבצעי, המחויבות הדיאלקטית, המשמעות הביקורתית ואחריותו של האינטלקטואל המעצב.

מוקד השיח בעת הזאת הוא מוסר המלחמה ולא דווקא המשפט הבין-לאומי ודיני המלחמה. התכונות של המלחמה המודרנית מדגישות עד כמה מוגבל ונוקשה הוא המענה שמעניקים אתיקה שמתמקדת בחוקים והמשפט הבין-לאומי לסביבה גמישה שמשתנה במהירות. יתר על כן, גישה שהיא ממוקדת חוקים, העוסקת בעיקר ב"לא תעשה", מגדירה רק את המינימום הנדרש מהלוחם ומהמפקד.¹

ועדת וינוגרד, שהיו חברים בה משפטנים מכובדים, חיוותה את דעתה כי "דיני המלחמה אינם מתאימים למלחמה בטרור הפועל מאזורים מאוכלסים. המשפט הבין-לאומי בסוגיה הזאת אינו ברור וחד-משמעי, ודיני המלחמה מוגבלים ביכולתם לכוון החלטות מוסריות בזמן מבצע. על-פי הדינים האלה פעולה צבאית אמורה להיות מידתית, וצריך להישמר יחס סביר בין הנזק הנגרם לאזרחים מן הפעולה לבין היתרון הצבאי הצפוי ממנה. ישנם מקרים רבים שבהם יש לשקלל את היתרון הצבאי לעומת החשש לפגיעה באזרחים לא מעורבים".²

האם יש ללוחם כלים לקבוע "מידתיות" ו"יחס סביר"? האם יש לו זמן ומידע כדי "לשקלל" בעודו נמצא במרכזו של כאוס, כשכדורים שורקים סביב, הפקודות אינן ברורות, ישנה משימה שצריך למלא, וצריך להגן על החברים לצוות?

רבים כתבו על מוסר ועל מוסר המלחמה. במשנה (במסכת סנהדרין) נקבע העיקרון המוסרי "הבא להורגך השכם להורגו". לפי עמנואל קאנט, מבחן הכוונה הוא האמצעי העיקרי המאפשר לנו לקבוע מה מוסרי.³ לפי גישה ידועה אחרת, הגישה התועלתנית, שמוזהה בעיקר עם ג'ון סטיוארט מיל, מבחן התוצאה הוא הקובע, שכן המוסר והערכים המגלמים אותו הם אמצעים לקידום ולמימוש תכלית מסוימת, ולכן הם נמדדים בתועלת שבהם.

בתחילת המאה ה-20 נעשתה אבחנה בין סוגיות מוסריות נורמטיביות לבין סוגיות מטה-אתיות הדנות בתפקיד של מושגים מוסריים ובלוגיקה של השיח המוסרי. הראשון שהצביע על החלוקה לשתי רמות דיון באתיקה היה ג'ורג' אדוארד מור.⁴ לפי גישתו של הפילוסוף ריצ'רד הר, המייצג הבולט של הגישה הערכית המנחה, מבחנם של עקרונות המוסר של בן אדם הוא במעשיו.⁵ אבל הטענה הזאת מוטלת בספק משום שהשיח המוסרי אינו מגביל את עצמו

צה"ל, שהחל להיות ער להלכי הרוח המנשבים בקרב האוכלוסייה, ובכלל זה בקרב המתגייסים, גיבש את ערכי התרבות והמוסר שלו במסמך שנקרא "רוח צה"ל" ושאמור להיות מצפן בסוגיות של מוסר המלחמה

ההנחה הזאת התקבלה אמנת ז'נווה והתפתח המשפט הבין-לאומי. אולם הטרור העולמי הפך את מסכת הערכים המקובלת על פיה. לא רק שהוא מתעלם ממנה, הוא מנצל אותה לצרכיו והורס ערך אחרי ערך. יד ביד עימו מאיימת על ערכי המוסר תפיסת עולם פונדמנטליסטית פנאטית. בניגוד לעבר, עלינו לבדוק את ערכי המוסר שלנו מול חברות, ארגונים ובודדים החיים בציוויליזציה, בתרבות, בעולם מוסרי המנוגדים לשלנו, המנוגדים לחברות המודרניות ולתפיסת העולם הליברלית-הומנית.

משפט וחוק מול מוסר המלחמה

הקביעה ש"הכול שפיט" החלישה אמות מידה ערכיות. היריב הגדול של תפיסת האחריות המוסרית הוא התפיסה המקבעת את העליונות חסרת הפשרות של בית המשפט. כאשר המבחן של כל מעשה הוא בבית הדין, אין טעם ואין השפעה לשיפוט ערכי. מבחן בית הדין הוא הוכחת האשמה. לכן עלול לעיתים בית המשפט להפוך לבית מחסה לעבריינים ולפעולות לא מוסריות. יתרה מזאת, הפרקליטות אינה מגישה כתבי אישום לבית המשפט כאשר אין די הוכחות - אפילו כאשר הפגם המוסרי זועק לשמיים. מורמים מעם יצאו ויוצאים בעור שיניהם ואומרים תודה ליועץ המשפטי, לאחר שלא נמצאו "הוכחות מספיקות" לאשמתם. מבחן מוסרי, לעומת זאת, הוא ברמה שונה. פגיעה במוסר אינה זקוקה לספרי חוקים עבי כרס ולמסכת ראיות נפתלת. אמות מידה מוסריות הן ערכים אוניברסליים וערכים ייחודיים לחברה שבה חי האדם. במקרה שלנו מדובר בערכים יהודיים הומניים ובערכים של החברה הישראלית המתקדמת. לפיכך יכול אדם לעבור את מבחן בית המשפט, אך להיכשל במבחן המוסרי. וישנו שוני נוסף: שמירת החוק היא פסיבית; חיים מוסריים הם אקטיביים. רוב החוקים מגדירים מה אסור לאדם לעשות. מספיק שיקפא על שמריו, ישלם מיסים, לא יעבור על חוקי המדינה, על תקנות העירייה ועל שלטי האזהרה בכבישים כדי שיהיה זכאי בעיני המשפט. מעשיו החיוביים אינם מעלים ואינם מורידים בעיני החוק. ערכי המוסר, לעומת זאת, כוללים הרבה מצוות עשה, כמו חבישת חייל אויב פצוע בשדה הקרב ומתן יחס נאות לאוכלוסייה כבושה. לחימה היא עשייה מתמדת. לכן אין זה מספיק לעמוד בדרישות של דיני המלחמה כדי לעמוד במבחן המוסר בעת לחימה. המשפט יתקשה לסייע ללוחם כשיעמוד בפני בחירה מוסרית בשדה הקרב.

דגל שחור מתנופף

צה"ל בהגדרותיו מסתפק בהיבט החוקי בלבד. הוא דורש מוחיליו ציות ללא תנאי ומגדיר את המושג "ציות" במילון המושגים שלו כך: "החובה למלא כל פקודה או הוראה ככתבה, כלשונו וכרוחה ואפילו היא לא חוקית. חובה זו נובעת מן החוק ומשבועת צה"ל".¹¹ לקרוא ולא להאמין. האם על החייל למלא פקודה כאשר ברור לו שאינה חוקית? לפי מילון צה"ל התשובה לשאלה הזאת היא חיובית: עליו לבצע את הפקודה ככתבה וכלשונו, ללא שיקול דעת, ללא ביקורת. רק פקודה שאינה חוקית בעליל אסור למלא. זוהי אמירה פרדוקסלית שיש לתת עליה את הדעת: בעליל פירושו בפירוש, בבירור. אם כך, כשהחייל מבין

שהפקודה אינה חוקית, משמעות הדבר שהיא אינה חוקית בפירוש או בעליל, ואסור לו לבצע אותה. כדי לערפל עוד יותר את סוגיית הסירוב מוסיף המשפטן כאילו נחה עליו השראה פואטית שמדובר בפקודה ש"דגל שחור מונף מעליה". הגדרות כאלה משאירות את החייל פעור פה ומבולבל. הנחיה לפעולה הוא אינו מוצא בהן, אך המשפטן יצא ידי חובתו.

ראו לאן הובילה אותנו הקביעה שרק הוראה שאינה חוקית בעליל אסור למלא: מדי פעם נחשפת התעללות באוכלוסייה הפלסטינית: הרס בתים ופגיעה באזרחים ובהם ילדים. דוגמה נוספת: במלחמת לבנון השנייה נהרגו כ-500 אזרחים לבנונים שלא היו מעורבים בלחימה, ואין פוצה פה ומצפצץ, אין מבקר ואין בודק.

הצבא הוא ראי החברה הדמוקרטית שממנה הוא צומח ושעל שלומו וביטחונו הוא מופקד. המשמעת הצבאית חייבת לשנות את פניה. הוראות יש לבדוק, יש לבקר. ציות עיוור צריך לפנות את מקומו למשמעת ביקורתית. הביטוי הנעלה של ביקורת מוסרית יהיה שינוי מהפכני של הגישה לציות: במקום הקביעה שאסור לבצע רק פקודות לא חוקיות בעליל, יש לקבוע כי מותר לבצע רק פקודות חוקיות בעליל. כדי לפשט את השינוי יש לאמץ אמירה הרווחת במקומותינו בהקשרים אחרים: "אם יש ספק, אז אין ספק". כלומר, אם יש ספק בנוגע לחוקיותה ולמוסריותה של ההוראה - אין ספק שאסור לבצע אותה.

מבחן התהליך ואחריות המטה המבצעי

האומנם הכוונה של המפקד והתוצאה של פעולת הלוחם הן מבחני המוסר היחידים? הרי בין שני המבחנים האלה נמצא מבחן התהליך. הכוונה היא לתכנון הפעולה: איזו מטרה תוקפים, באיזה נתיב מגיעים אליה וחוזרים ממנה, באיזו שיטת פעולה בוחרים, באיזה חימוש עושים שימוש, וישנן עוד החלטות רבות נוספות בעלות השפעה מכרעת שיש לקבל. מפקד ברמות הגבוהות מוגבל ביכולתו לבדוק לפרטי פרטים את התוכנית שמציע לו המתכנן. הלוחם גם הוא תלוי במתכנן שבוחר בעבורו את המטרה, את החימוש ואת שיטת הפעולה. כידוע, התוצאה תלויה בפרטים הקטנים. יכולתו לחרוג מהתכנון נמוכה, והוא אינו מסוגל להבחין בין כוונת המפקד לבין התכנון המפורט, בין שיקולים מבצעיים לשיקולים מוסריים, שכן כל אלה מועברים אליו כמקשה אחת בפקודת המבצע.

המתכנן וקצין המודיעין הם שבדקים שהשטח נקי מאזרחים. דוגמה ידועה היא הסיכול הממוקד של רב המחבלים שחאדה בעזה, שבמהלכה נהרגו אזרחים לא מעורבים מכיוון שנעשו שגיאות בתהליך התכנון - שגיאות שהלוחמים לא יכלו לבקר אותן. אם כך, תהליך התכנון משפיע על הכוונות ועל התוצאות גם יחד ולעיתים אף קובע אותן. למתכנן יש אפוא חלק נכבד ולעיתים מכריע באחריות המוסרית, כפי שיש לו אחריות מבצעית. אחריות המתכנן אינה פחותה מאחריות המפקד והלוחמים. אם כך, יש שלוש אמות מידה למוסר הלחימה: מבחן הכוונה, מבחן התהליך ומבחן התוצאה.

התכנון כולל את תפקידי המטה המבצעי - החל בצי"ח (הכוונת האיסוף המודיעיני) וכלה בגיבוש פרטי הביצוע כגון: בחירת המטרות, התכנון המבצעי, חקר הביצועים, בחירת אמצעי הלחימה, בחירת המיקום של המחסומים וקביעת מועדי העוצר. מבחינה ארגונית כולל התכנון את גופי התכנון המבצעי וכן את גופי המחקר והערכת המודיעין.

פקודת מבצע מורכבת משני אלמנטים עיקריים: הראשון - הכוונה ומטרת המבצע שאותם קובע המפקד; השני - פרטי הפקודה. את הפרטים האלה מגבשים וכותבים המתכננים וקציני המודיעין. לכן יש למטה המבצעי אחריות רבה הן להחלטה והן לתוצאה.

ישנה זהות בין אחריות מבצעית לאחריות מוסרית. תהליך התכנון המבצעי כולל גם סוגיות מוסריות. החלטות פרטניות לכאורה נקבעות במטה המבצעי

רמטכ"ל האינתיפאדה הראשונה, רא"ל דן שומרון, בסיום בקסבה של שכם עם זאב ליכנה, מפקד האוגדה, ועם מג"ד הצנחנים ששהה באותה עת בגזרה | דן שומרון דרש מהחיילים ומהמפקדים "תקיפות והחלטיות בצד שליטה עצמית, איפוק ורגישות" וביטא בדבריו את הדילמה ואת הכנתו שמוסר אינו מערכת חוקים, אלא יש בו מידה של יחסיות

לפני החלטת הדרג העליון על מבצע ועל שיטת הביצוע, אך גם אחרי ההחלטה - בהתאם לשינויים בנסיבות. לכן כפי שלמתכנן יש אחריות מבצעית, כך יש לו אחריות מוסרית על פרטי התוכנית המבצעית. ישנם רק מעט קברניטים ומפקדים, וגם הלוחמים המבצעים אינם רבים, ולכן קל יחסית לקבוע את אחריותם. לעומת זאת המתכננים הם רבים, וקשה לקבוע מי מהם הוא האחראי. כאשר אחריות מתחלקת בין אנשים רבים, היא עלולה לאבד משמעות.

כמעט כל מפקד נושא בכפל תפקידים: הוא מתכנן כלפי הדרג שמעליו, אך הוא גם מפקד על כוחותיו לפני המבצע, במשך המבצע ולאחריו. ככל שהפעילות פחות נוגעת ללחימה נטו ועוסקת יותר בתפקידי שיטור ומניעה, כך פוחתת מעורבות המפקד, ועולה אחריות המטה המבצעי. דוגמה להחלטות שבאחריותו של מטה מבצעי: היכן למקם את המחסומים ואת גדרות ההפרדה? כמה מחסומים להציב? כמה חיילים להציב בכל מחסום? איזו גישה לנקוט כלפי האוכלוסייה האזרחית? מדובר בשאלות שיש להן משמעות מוסרית מהותית בהקשר של הטיפול באוכלוסייה. שם נמצא הלוח של הפגיעה במוסר המלחמה. החלטות רבות הקשורות לאוכלוסייה נקבעות על-ידי המטה המבצעי ולא בהכרח על-ידי המפקדים.

שיקולים בתכנון שאינם קשורים למוסר עלולים להשפיע מאוד על התוצאות

בממד המוסרי. דוגמה אופיינית היא רמת הסיכון המתוכננת במבצע מסוים והשפעתה על התוצאות בממד המוסרי. כך קרה למשל בתקרית זיתון במאי 2004: כוח נשלח להשמיד בתי מלאכה לייצור אמל"ח, ובמהלך הפעולה עלה נגמ"ש על מטען, ונהרגו החיילים שהיו בו. כדי לחלץ את הגופות נכנס כוח גדול של צה"ל לשכונה. בפעולה נהרגו הן מחבלים והן אזרחים. יומיים מאוחר יותר קרה מקרה דומה על ציר פילדלפי: נגמ"ש עמוס חומר נפץ נפגע מטיל אר-פיג'י, ומההתפוצצות האדירה נהרגו כל אנשי הצוות שהיו בו. שוב נשלח כוח גדול כדי לחלץ את הגופות, ובמהלך הלחימה נהרסו עשרות בתים, פונו מאות בני אדם, ונהרגו כמה אזרחים שלא היו מעורבים בלחימה. הפעולות האלה לא תוכננו מלכתחילה. תכנון טוב יותר היה מונע את שני האירועים שבהם נהרגו חיילינו, ולא הייתה מתרחשת התגובה האלימה כלפי האוכלוסייה שאינה מעורבת. שיקולי המתכנן בנוגע לרמת הסיכון לכוחותינו לא היו קשורים כלל למוסר, אך קבעו סיכוי גבוה לפגיעה

באזרחים שאינם מעורבים.

מערך המודיעין והתכנון המבצעי אמורים להעלות ולמיין מטרות ראויות ולתכנן את תקיפתן במסגרת תפקידם בהקשר המבצעי ללא הוראה מלמעלה. האם הם מסתפקים בקריטריונים טכנו-טקטיים כמו חשיבות המטרה, היכולת להשיגה וסיכויי ההישרדות של כוחותינו או מביאים בחשבון גם שיקולים ברמה המוסרית? דוגמה: תכנון ההפגזה בכפר קנא בלבנון במבצע ענבי זעם - הפגזה שבה נהרגו עשרות אזרחים - היא משל לגודל האחריות המוטלת על המטה המבצעי, אם אכן הייתה טעות בשיקול דעתו. מה היה תהליך התכנון שהביא לתכנון התקיפה הזאת? מדוע הרשו קציני התכנון שתוכנית כזאת תעבור את סף דלתו של הדרג הצבאי הבכיר? מדוע לא בחרו במטרות בטוחות יותר? הרי התותחן הלוחם הפגיו לפי נ"צ

בלבד. זוהי דוגמה לעצמאות הנדרשת ממטה מבצעי.

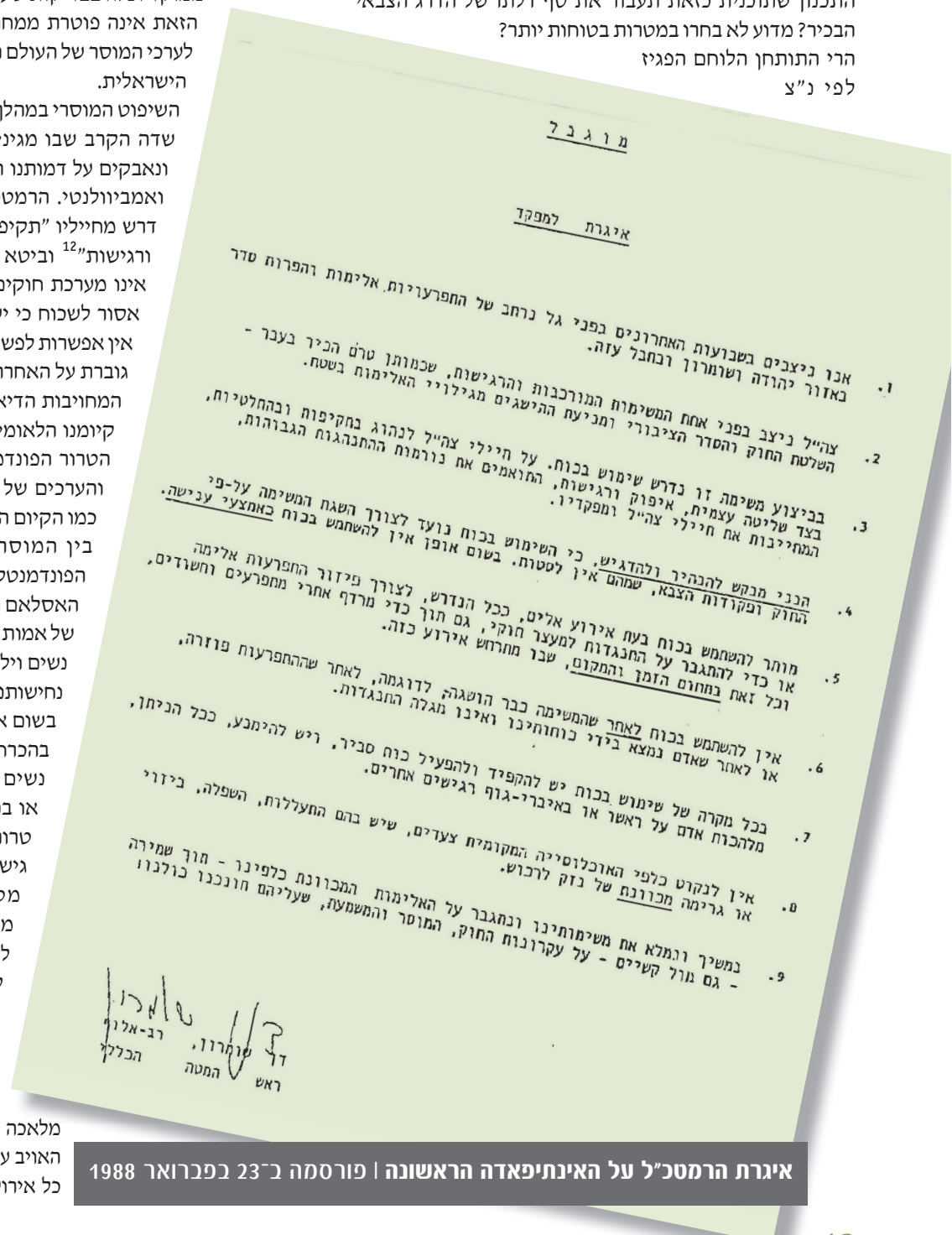
מחויבות דיאלקטית

מלחמה מתאפיינת ביחסיות בלתי אפשרית (כך, למשל, הרג אדם הוא פעם מעשה מוצדק וחיובי ובנסיבות אחרות פשע מלחמה), ולכן יש להציף לשיח המוסרי מושג חיוני נוסף לעיצוב אמות מידה מוסריות בזמן לחימה: מחויבות. המוסר בקרב טומן בחובו מתח דיאלקטי בין המחויבות לחיי אזרחינו לבין הרצון להימנע מפגיעה באזרחי האויב. המחויבות להגן על חיי אזרחינו היא מטרת העל שאמורה להנחות כל מבצע צבאי - החל מסיכול ממוקד וכלה בבדיקות שעורכים החיילים במחסומים. אך המחויבות הזאת אינה פוטרת ממחויבות נוספת - לאזרחי האויב - בהתאם לערכי המוסר של העולם החופשי, של התרבות היהודית ושל החברה הישראלית.

השיפוט המוסרי במהלך לחימה נושא בחובו דילמה חסרת פתרון. שדה הקרב שבו מגינים הלוחמים על חיי אזרחינו מחד גיסא ונאבקים על דמותו המוסרית מאידך גיסא הוא עמום, מסובך ואמביוולנטי. הרמטכ"ל באינתיפאדה הראשונה, דן שומרון, דרש מחייליו "תקיפות והחלטיות בצד שליטה עצמית, איפוק ורגישות"¹² וביטא בדבריו את הדילמה ואת הבנתו שמוסר אינו מערכת חוקים, אלא יש בו מידה של יחסיות. עם זאת אסור לשכוח כי ישנם מקרים קיצוניים לכאן ולכאן, שבהם אין אפשרות לפשרה, שבהם אין ברירה, שבהם מחויבות אחת גוברת על האחרת למרות התוצאה הכואבת.

המחויבות הדיאלקטית הזאת היא אחד התנאים להמשך קיומנו הלאומי. אי לנו אם נאמץ את ערכיה של תרבות הטרור הפונדמנטליסטי הנלחם בנו. התרבות היהודית והערכים של החברה הישראלית הם נדבכים קיומיים כמו הקיום הפיזי של העם ושל המדינה. הניגוד המהותי בין המוסר הליברלי-מודרני לבין מוסר הטרור הפונדמנטליסטי, בין התרבות ההומניסטית לתרבות האסלאם הקיצוני, הוא אבן נגף אמיתית בפני אימוץ של אמות מידה מוסריות. בעיני ארגוני הטרור זקנים, נשים וילדים הם מטרות לגיטימיות כדי לערער את נחישותנו להתקיים במדינה הזאת. הטרור אינו בורר בשום אמצעי ובשום דרך. אלה ההורגים בנו אינם נשים וילדים קדימה מצוידים במטעני חבלה או בנשק והופכים אותם למגינים אנושיים על טרוריסטים בכירים, מכיוון שהם מבינים את גישתנו המוסרית. האם נערה צעירה שנושאת מטען מתחת לשמלתה פחות מסוכנת מטרוריסט בן 30 עם רובה ביד?

ללוחמים יש מחויבות לחיים ומחויבות לערכים. לרוב אין ניגוד מהותי בין שתי אלה, אך האחריות למזיגה הנכונה ביניהן בשעת קרב לפעמים קשה מנשוא, ואין לה מענה מראש, לפני הפעולה. אלה המחליטים החלטה גורפת לכאן או לכאן עושים לעצמם מלאכה קלה. המבחן הוא יום-יומי. בכל מפגש עם האויב עלולים הלוחמים להימצא בקו האש המוסרי. כל אירוע שונה מרעהו, וכך גם ההחלטה המוסרית.

אגרת הרמטכ"ל על האינתיפאדה הראשונה | פורסמה ב־23 בפברואר 1988

למפקדים ישנה אחריות שאין שנייה לה לבחון את פקודותיהם לפני שהם מורידים אותן לתותחן שאמור "להצית את הפתיל", לטייס שאמור ללחוץ על הכפתור שמשחרר את הפצצות, לחייל שאמור לשגר את הטיל

וראינו שתותח הנ"מ ממוקם בבניין בית ספר, יעד רגיש מחוץ לתחום. עמדה בפנינו דילמה לא קלה. המדיניות המפורשת היא כי אם נ"מ יורה, תוקפים אותו חזרה. זה היה מצב מאוד מתסכל. בהחלטה רציונלית החלטנו לא לתקוף. אני חושב שפעלנו נכון בכך ש'הגדלנו את הראש'. אין שום סיבה או כוונה שאוכלוסייה אזרחית תיפגע".¹⁸

מניין לוקח הטייס את הזכות להחליט בניגוד להוראות שקיבל? מי ישמור עליו מהוראות שגויות, מכללים מעורפלים ומפני דיני מלחמה שאינם נותנים מענה בעת לחימה? הוא יודע להתגונן בעצמו מטילי אויב המכוונים אליו, אך מי יגן על גבו החשוף מפני חיצים של בית הדין? אתגרי המוסר בסביבה החדשה מעודדים התפתחות חובות בצבא שנובעת מהמשמעת הביקורתית. לפיה זכותו של הלוחם להחליט ולפעול כאשר דילמה מוסרית ניצבת בפניו. מפקדיו יכבדו את החלטותיו בקרב, אלא אם כן יש בהן עבירה פלילית. אין זו רק זכותו להחליט אלא חובתו. אביהו בן-נון, מפקד חיל האוויר בעבר, מסביר את מידת החופש של המשמעת הביקורתית: "אתה רשאי לשנות את השיטה כדי לבצע את המשימה. ואתה רשאי לשנות את המשימה אם נראה לך שהשינוי מחויב כדי להגיע לכוונה. אחרי כן תוצרך להסביר את השינוי".¹⁹ ביקורת המשמעת היא ביטוי שיא לחשיבה ביקורתית ולתרבות המבקרת את עצמה.²⁰

שתי שאלות עשויות להישאל: הראשונה, היכן הגבול בין אי-ביצוע הוראה לא מוסרית לבין סרבנות? התשובה לכך היא שסרבן הוא אדם שעושה הכללה ואיננו מוכן להילחם או לשרת בצבא. לעומתו, החייל המוסרי יוצא לכל מבצע ואינו מציית באופן נקודתי כשהפקודה אינה עומדת במבחן המוסר. כך הוא פועל לפי הנחיות היסוד של צה"ל.

השאלה השנייה היא האם מפקד או חייל שאינם מבצעים פקודה עלולים לשאת במחיר החלטתם? הביטוי "צל"ש או טר"ש" נכון לכל החלטה מבצעית - כולל החלטה מוסרית. כל החלטה תיבדק, ואם תימצא נגועה בפלילים או בהיעדר אומץ לב, תזכה לתגובה הנאותה. אולם החלטה שמניעה מוסריים אינה עילה לעיון משפטי כלשהו. ניסוח מדויק של המענה הפיקודי לסוגיות האלה כתב מפקד חיל האוויר בעבר בני פלד:

"אינני עומד לשחרר אתכם מהאחריות שבידכם, המורכבת למעשה מהוראות ברורות ומיוזמה אישית. אם בהתאם לנסיבות יורה המוביל

אדם אמיץ אינו זה הנוטש את המערכה, זורק את נשקו והופך לסרבן, אלא זה הנאבק על צדקתו כאשר הוא נתקל בעוול.

משמעת ביקורתית

המשמעת המוסרית כוללת שתי פעולות: ציות ואכיפה, שהם חלק מיחסי פקוד-מפקד. המשמעת הצבאית היא חזקה ונוקשה יותר מזו הנדרשת בחברה האזרחית ובארגונים אזרחיים. מאז ומתמיד נומק הדבר בכך שהלוחם עלול להסתכן באובדן היקר לו ביותר - חייו - לשם ביצוע המשימה, ולפיכך המשמעת הצבאית חייבת להיות חזקה כדי להתגבר על הרצון העז של כל חייל לשמור על חייו. אומר אלוף (מיל) ישראל טל: "משמעות המשמעת היא אפוא הציות ללא תנאי, שכן ברגע שאני מציית לפקודה הנראית לי הגיונית, ואני מבין אותה ומסכים לה, אין עוד צורך במשמעת".¹³

הציות ללא תנאי לא נותר על הנייר בלבד. סיפורו של אסף יגורי, מג"ד שריון במלחמת יום הכיפורים, על הקרב בשמונה באוקטובר מדבר בעד עצמו:

"צפינו בשפעת השריון, הארטילריה והחי"ר המצריים. הבנו שלא מדובר בהתקפות פתע, אלא נערכת כאן מסה מול מסה. זה הזמן לעשות הערכת מצב מחודשת של יחסי הכוחות, לצבור כוח ולקבל סיוע אווירי וארטילרי. אלא שבמפתיע ניתנה פקודה 'לשטוף את השטח', להעביר טנקים על גבי הגשרים של המצרים ולחבור לכוחותינו. לא האמנתי... לא הבנו את הפקודה. היא הייתה יותר מתמוהה... כשעשינו לעצמנו הערכת מצב חפוזה, הבנו שאין היגיון וטעם בפקודה שניתנה. ניסינו לערער עליה בדרכים המקובלות, עד שירדה עלינו הפקודה הנחרצת: 'בצע, בצע, סוף!'... עם כל חוסר הטעם, ההיגיון וההצדקה שבביצועה, ידענו שלא ניקח על עצמנו את השיקול והאפשרות שלא לבצע את הפקודה".¹⁴

סופו של הקרב ידוע. הגדוד נשחק לחלוטין, המג"ד נפל בשבי, המשימה לא הושגה, "מצעד האינולות" הגיע גם לצה"ל.

לעומת הגישה השמרנית הזאת למושג "משמעת" קיימת גישה שונה - המשמעת הביקורתית. משמעותה היא כי זכותו של לוחם המקבל הוראה לבדוק ולבקר אותה, להציע שינויים כאשר הדבר אפשרי ולעשות שינויים בעצמו כאשר הנסיבות אינן מאפשרות התייעצות. עד עתה התייחסה המשמעת הזאת לממד המבצעי, אך יש ליישם אותה לממד המוסרי. אין זו רק זכות אלא זו חובה לבקר ולתקן את ההוראות כאשר הן עלולות לפגוע במוסר המלחמה או בהיגיון המבצעי.¹⁵

סון טסו הנחה כי "אם ברור לך שהקרב יביא לניצחון, חייב אתה להילחם, אפילו אסר זאת עליך השולט. אם ברור לך שהקרב לא יביא לניצחון, אסור לך להילחם, אפילו ציווה זאת עליך השולט".¹⁶ ומחזיק אחריו משה דיין כאשר אסף שמחוני, אלוף פיקוד דרום במבצע סיני ב-1956 המרה את פיו ויצא לקרב מוקדם מהמתוכנן: "עם כל התרעומת שהייתה בליבי על הפרת המשמעת, מוטב להיאבק בסוסים אבריים כאשר הבעיה היא כיצד לבולמם מאשר לדחוק ולהאיץ בשוורים המסרבים לזוז".¹⁷

טייס שתקף בלבנון מספר: "כשיצאנו מהיעף, הבחנו באש נ"מ שנורתה לעברנו. ביקשנו בקשר רשות לתקוף את מקור הירי וקיבלנו אישור. ירדנו לעבר המטרה

מפקד חיל האוויר לשעבר אביהו בן-נון | "אתה רשאי לשנות את השיטה כדי לבצע את המשימה. ואתה רשאי לשנות את המשימה אם נראה לך שהשינוי מחויב כדי להגיע לכוונה. אחרי כן תוצרך להסביר את השינוי"

חיילים בסירונות | כל עוד נבדוק מדי יום האם מאבקה של ישראל צודק וחיוני, כל עוד הגישה המוסרית תהיה נר לרגלינו - נוכל לכנות תשתית ערכית להתמודדות עם אתגרים הנובעים ממוסר הלוחם

אין לבצע, אלא גם פקודה חסרת היגיון מבצעי ופקודה שאינה עומדת באמות המידה המוסריות. על בעל הסמכות מוטלת האחריות לאיכותה של ההוראה. עליו לבקר את הוראתו בטרם ניתנה, עליו לבחון אם היא המתאימה ביותר להשגת המשימה שהוטלה עליו ואם היא עומדת בכל מבחני המוסר.

למפקדים ישנה אחריות שאין שנייה לה לבחון את פקודותיהם לפני שהם מורידים אותן לתותחן שאמור "להצית את הפתיל", לטייס שאמור ללחוץ על הכפתור שמשחרר את הפצצות, לחייל שאמור לשגר את הטיל.

מפעילי הנשק יודעים לאן הם מכוונים, הם מודעים עד אימה במי עלול לפגוע ראש הנפץ וחוששים מתמונות הטלוויזיה שבעקבותיהן לא יוכלו לישון לילה אחרי לילה. הם מאמינים במפקדיהם ושואפים לבצע את משימותיהם, אך יבדקו בשבע עיניים פקודות שסימן שאלה מרחף מעל ההיגיון המוסרי שלהן.

המסמך "רוח צה"ל" אמור להוות מצפן בסוגיות של מוסר המלחמה. זהו מסמך חשוב, אך אינו שלם, ויש לעדכנו בדחיפות. עקב קוצר היריעה אסתפק רק בהשגה עקרונית אחת: מנהיגות היא אחד הערכים החשובים של צה"ל והיא באה לידי ביטוי במושג "אחריי", שלפיו תמיד הולכים המפקדים בראש חייליהם, מובילים את המבצעים וקובעים את נורמות הלחימה. מנהיגות היא הגלעין של התרבות המבצעית של צה"ל. בתוכה מקופלים אומץ לב, שיקול דעת, תבונה מקצועית והיכולת להוביל לוחמים, לפקד עליהם ולהחזירם בשלום. משום מה הערך הזה אינו מופיע כלל ב"רוח צה"ל".

אחרת מהפקודה שקיבל - על כך אין עומדים לדין. היוזמה חייבת להיות פועל יוצא מהעובדה שנוצרה בשטח. רק במקרים נדירים, יוצאי דופן, אומר: 'עשה או מות'. ככלל אני משאיר לכל מוביל בשטח לאחר שאמרו לו: למפגש [עם מטוסי אויב] - לא ללכת, אם מסיבות כלשהן החליט. אולם אני שומר לעצמי [לשולט] את הזכות לערוך בדיקה מדוע חזר הביתה, אשקול לפי הראיות שבידי ואחליט אם ימשיך להיות מוביל. איני יכול לתת לכם ספר חוקים בעניין זה, אך זכרו: מצפים מכם למלא את ההוראה. אך לשיקול דעתכם נתון אם אכן תמלאו אותה. לא אעמיד אף אחד לדין על אי-ביצוע משימה. זאת מערכת היחסים הראויה שתהיה בנושא חופש ההחלטה של המוביל. לעומת חופש בחירה זה, יש פקודות שלגביהן אני קובע ייהרג ולא יערער. וזאת במקרה שאי-ביצוע משימה עלול לגרום לשואה. לסיכום: השאלה מה מרחב ההחלטה של המוביל כלל אינה שאלה. בידו כל מרחב ההחלטה".²¹

המערכת הערכית הזאת שעיצב וניסח אלוף בני פלד ביממה הראשונה של מלחמת יום הכיפורים, שהתייחסה להחלטות מבצעיות, מתאימה לאופי ההתייחסות שיש לאמץ כיום גם להחלטות מוסריות - בהסתייגות של עבירה פלילית או של מורך לב. אין יתרון משמעותי למוביל אווירי בהשוואה למפקד צוות במלחמה נגד טרור וגרילה.

המשמעת המוסרית עוסקת בעיקר בחובתו של מקבל הפקודה לצית, לבצע את האמור בפקודה ללא עוררין, גם ללא קבלת הסבר על השיקולים לפקודה ועל פרטיה. המשמעת הביקורתית מתחילה בנותן ההוראה. עצם העובדה שהוראה ניתנת על-ידי בעל סמכות אינה הופכת אותה לראויה לביצוע. משמעת ביקורתית פירושה שלא רק פקודה לא חוקית

תפקיד האינטלקטואלים

קיים מתח מסוים בין אנשי המעשה לבין אנשי הרוח. עולם התוכן של אנשי המעשה הוא למצוא פתרונות מעשיים ומיידיים לבעיות דחופות וחמורות תוך כדי דחיית הטיפול בסוגיות עקרוניות וארוכות טווח עקב מצוקת זמן וקשב. לעומתם האינטלקטואלים מקדישים את רוב זמנם לרמות מופשטות יותר המנותקות בחלקן מהמציאות הטורדנית. למרות זאת אין אינטלקטואל המנותק מסביבתו ומההקשר החברתי והפוליטי שבו הוא חי ושממנו צמח. השאלה אינה עצם היותו חלק מהחברה שבה הוא חי אלא מידת מעורבותו בחייה ובמהלכיה. מיכאל וולצר טוען כי "המציאות המוסרית של המלחמה אינה נקבעת לפי הפעילות של החיילים אלא לפי דרך החשיבה האנושית. משמע שחלק ממנה נקבע לפי פעולתם של הוגי הדעות".²²

החברה זקוקה להוגי דעות, לחוקרים, לאמנים ולמחנכים שייטלו על עצמם מחויבות לרעיונות ולאידאות, אך גם לביטחון החברה והפרט. המחויבות של איש הרוח אינה נובעת בהכרח מתיבחה חיצונית אלא ממחויבות אישית, מהכרה בנחיצות של מעורבותו ושל תרומתו לאתגרים החיוניים ביותר של החברה שבה הוא חי. דווקא בקרב האינטלקטואלים שאפשר לכוונתם "מעצבים" ישנה אופטימיות בנוגע ליכולתם להשפיע ובנוגע למידת השפעתם. אייזנשטט טוען כי גורמים שונים "בחברה המודרנית הגבירו את השפעתם על תפיסת הסדר החברתי, התרבותי והפוליטי. תקשורת המונים גם היא מחזקת את השפעת האינטלקטואלים ומשנה את האזיון ביניהם לבין הפוליטיקאים בעיצוב עמדות [הציבור]".²³

עם זאת חובה להזהר שהחופש וחוסר האחריות של האינטלקטואלים לתוצאות עלולים להוביל לתהליכים שליליים. ישעיהו ברלין, אחד האינטלקטואלים הבולטים של המאה ה-20, קורא "לנהוג זהירות, לבדוק בשבע עיניים קודם שאתה בוחר עמדה מוסרית ומדינית ומתחייב למערכת עקרונות מוסר מוגדרת מאוד שתנחה את המחשבה והמעשה במחיר אישי שגדל והולך בלי הרף".²⁴

סיכום

חובתנו - גם עקב ההיסטוריה שלנו - להדגיש את הפן המוסרי של הלחימה בסביבה רבת ניהודים, דינמית וזורעת מוקשים. כל עוד נבדוק מדי יום האם מאבקה של ישראל צודק וחיוני, כל עוד הגישה המוסרית תהיה נר לרגלנו - נוכל לבנות תשתית ערכית להתמודדות עם אתגרים הנובעים ממוסר הלוחם. הגישה המוצגת כאן, אשר מדגישה את הזכות ואת החובה לבחירה חופשית בדילמות מוסריות, כבר מצאה ביטוי במשנתו המאוחרת של קאנט בספרו "ביקורת כוח השיפוט".²⁵

הסופר וטייס הקרב סנט-אכזיפרי מבשר את הופעת המשמעת הביקורתית כבר לפני יותר מ-60 שנים: "ביקש הנסיך הקטן: הנני רוצה לראות בשקיעת החמה. אם על המלך טוב, יצווה נא כי תשקע. שאל המלך: 'לו ציוויתי על אחד מאלופיי לדאות כפרפר מפרח לפרח, לחבר מחזה תוגה או להפוך לעוף הים, ואילו נמנע אותו אלוף מלמלא אחר פקודתי - במי משינו היה האשם, באלוף או בי?' 'בך' השיב הנסיך הקטן בתוקף. 'נכון', השיב המלך. 'יש לדרוש מכל אדם רק את שידו משגת. רק על יסודות התבונה תיכון מנהיגות. רשאי אני לדרוש משמעת משום שפקודותיי הגיוניות'".²⁶

מחויבותו העליונה של הלוחם כאשר הוא נדרש להחלטה מוסרית היא להאזין לקול התבונה, לקול המצפון. חותם את ביקורת המוסר במלחמה משה לנדוי, נשיא בית המשפט העליון, בקביעתו ש"חובתו של כל לוחם לבחון לפי קול מצפונו את הפקודות הניתנות לו".²⁷ אכן, המצפון הוא המצפן לקביעת החלטות מוסריות בעת קרב.

הערות

1. Reed R. Bonadonna, "Above and Beyond: Marines and Virtue", *Marine Corps Gazette*, January 1994; It was also published in Robert Lewis Taylor, William E. Rosenbach, (Eds), *Military Leadership In Pursuit of Excellence*, Boulder Col, Westview Press, 3rd ed. pp. 176-180
2. ועדת וינוגרד, *מלחמת לבנון השנייה - דו"ח סופי*, כרך א', ינואר 2008, עמ' 487, 481-2
3. עמנואל קאנט, *ביקורת התבונה הטהורה*, ירושלים, מוסד ביאליק, 1966. המקור נכתב ב-1776
4. George Edward Moore, *Principia Ethica*, Cambridge, Cambridge University Press, 1903
5. Richard Mervyn Hare, *Language and Morals*, Oxford, Clarendon Press, 1952
6. ג'פרי ג' וורנוק, *הפילוסופיה המוסרית בת זמננו*, ירושלים, מגנס והאוניברסיטה העברית, 1999. יצא לאור לראשונה באנגלית ב-1967, עמ' 98
7. John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Harvard University Press, 1973
8. מיכאל וולצר, *מלחמות צודקות ולא צודקות*, תל-אביב, עם עובד, 1984, עמ' 7. המקור באנגלית נכתב ב-1977
9. רוח צה"ל, ערכים וכללי יסוד, נספח אצל אביהו רוני, (עורך), *צבא ואתיקה*, תל-אביב, קצין חינוך וגדנ"ע ראשי, 1996, עמ' 309-303
10. שמואל גורדון, *מנהיגות אווירית: תרבות מבצעית מודרנית*, תל-אביב, משרד הביטחון, 2003
11. *המילון למונחי צה"ל*, צה"ל, מטכ"ל-10-1, 1998, עמ' 527
12. דן שומרון, "אגרת למפקד", 1988. מצוטט אצל אורן אמיר "הרמטכ"ל המתון: דרש איפוק באינתיפאדה והבלגה מול עיראק", *הארץ*, 27 בפברואר 2008, מהדורת אינטרנט
13. שיחה עם אלוף ישראל טל: "המשמעת הצבאית - חיוניותו של הציות", *סקירה חודשית*, תל-אביב, מטכ"ל, קצין חינוך ראשי, 30 בנובמבר 1988, עמ' 33
14. אסף יגורי, *לחיות איתם, כולם שלי*, ירושלים, עידנים, 1979, עמ' 72-73
15. ראו העמקה בסוגיה הזאת אצל שמואל גורדון, *שם*, עמ' 63-80
16. סון טסו, *חוכמת המלחמה*, תל-אביב, מערכות, 1950, עמ' 60
17. משה דיין, *אבני דרך*, ירושלים, עידנים, מהדורת ידיעות אחרונות, 1976, עמ' 278
18. רועי צהר, "אש הנ"מ נורתה לעברנו מתוך בית הספר המקומי", *ביטאון חיל האוויר מס' 92* (193), אוגוסט 1993, עמ' 9
19. אביהו בן-נון, "רשאי המוביל לשנות את המשימה - אם מצריכה זאת הכוונה", *מחשבות באוויר*, 23, חיל האוויר, 1997, עמ' 36. הרצאה שניתנה ביום עיון בבית הספר ללוחמה אווירית של חיל האוויר ב-17 במאי 1991
20. נתן רוטנשטריך, *זמן ומשמעות: על קיום האדם ומידותיו*, תל-אביב, ספריית הפועלים, 1974, עמ' 193
21. בני פלד, "מרחב ההחלטה של המוביל", *מחשבות באוויר*, 23, חיל האוויר, 1997, עמ' 32. מדובר בהרצאה שניתנה ב-1973
22. *מיכאל וולצר*, עמ' 10
23. Shmuel N. Eisenstadt, "Intellectuals and Traditions", Shmuel N. Eisenstadt & S. R. Graubard (Eds), *Intellectuals and Traditions*, New York, Humanities Press, 1973, p. 17
24. ישעיהו ברלין, *הוגים רוסים*, תל-אביב, עם עובד, 1983, עמ' 149-150. הודפס לראשונה ב-1948
25. עמנואל קאנט, *ביקורת כוח השיפוט*, ירושלים, מוסד ביאליק, נכתב ב-1790
26. אנטואן דה סנט אכזיפרי, *הנסיך הקטן*, תל-אביב, עם עובד, 1999, עמ' 8-37. יצא לאור לראשונה בצרפת ב-1946
27. משה לנדוי, *עופר נגד פצ"ר*, 58/279-283, ע"פ מד 163

